

A SALAMISI CSATA EMLÉKEZETE

- Doktori disszertáció tézisei –

Bélyácz Katalin

2007

Témavezető: Nagy Árpád Miklós

A SALAMISI CSATA EMLÉKEZETE

A dolgozat a salamisi csata példáján foglalkozik történelem és emlékezet, történelem és elbeszélés viszonyával. Ezzel ahhoz a kérdésfelvetéshez kapcsolódik, amely sorsfordító nagy csatákkal nem csupán mint történelmi eseményekkel, hanem mint a társadalmi emlékezet gyűjtőpontjaival is foglalkozik.

A dolgozat szemléleti és módszertani alapjai

E kérdésfelvetés tudományos hátterét a történelmi kutatásnak azon ága nyújtja, amelyet emlékezettörténetnek lehet nevezni, s amelyet elsősorban Jan Assmann kulturális emlékezetről írott munkái fémjeleznek. A dolgozatban összegyűjtöttem a salamisi csata ókori forrásait. Ezt a gyűjteményt tartalmazza a dolgozat második fele (Corpus fontium). A gyűjtés horizontját az emlékezettörténet szempontjai jelölték ki. Ennek megfelelően nem csupán a ténytörténet számára fontos szövegeket tartalmazza, hanem az ütközet emlékének ókori visszhangját őrző irodalmi és felírt szövegeket is. A szövegeken túl pedig felöleli a forrásgyűjtemény a csata ókori emlékezetének tárgyi hagyatékát (vagy annak forrásait), valamint ünnepeinek forrásait is.

Az elemzések alapjául a dolgozat végén közreadott Corpus fontium szolgál, amely saját gyűjtés eredménye. A forrásgyűjtemény öt részből áll:

- Monumenta,
- Festa,
- Inscriptiones,
- Imagines,
- Auctores.

A Corpus fontium bilingvis. Az ókori szövegek fordítását, ha van ilyen, mindig a közkézen forgó magyar műfordításban adom meg, a fordító nevének jelzésével. A legszükségesebbnek ítélt változtatásokat * jelöli. Ha a szövegnek nem volt elérhető magyar fordítása, azt saját fordításban adom meg.

A dolgozat (részben jó meggyőződésből, részben az emlékezettörténet szempontjait követve) a szövegek mellett az emlékműveket, képeket, ünnepeket is szem előtt tartja, csak szöveges forrásokból nem írható meg, más szaktudományok pedig más módszereket igényelnek. Nyilvánvaló, hogy a dolgozat révén összegyűjtött forrásanyag teljes elemzése (jelentsen ez bármit

is) meghaladja egy doktori disszertáció kereteit. Ezzel együtt azt remélem, hogy a dolgozatban körvonalazódó kép, bár távolról sem teljes, mégis átfogó.

A dolgozatban a salamisí csata két és félezer éves emlékezetének legfontosabb korszakait tekintem át. Elsőnek az ütközet emlékeztörténetének újkori korszakaival foglalkozom, s csak ezután az ókoriakkal. Főként két megfontolásból választom ezt a sorrendet:

1) A Kr. e. 480-ban zajlott ütközet emlékezetének története nem mutatható be úgy, mint a 21. századig tartó töretlen fejlődés folyamata. Mert a választott kiindulópont nem egy abszolút értékben vett, az ókori forrásokból rekonstruált történeti valóság. A dolgozat választott feladata nem abban áll, hogy az ókori forrásokból rekonstruálható történeti valósághoz mérje az ütközet emlékezetének későbbi történetét.

A csata történeti rekonstrukciói – lévén hogy feladatuk az ókori elbeszélések értelmezése – ugyancsak az ütközet újkori emlékeztörténetéhez tartoznak. Mindez persze egyáltalán nem jelenti tudományos munkájuk értékének relativizálását, amelyben kénytelenek „összekapcsolni az analízist a narratívával – márpedig a történész valamennyi feladata közül ez a legnehezebb.” Csupán annyit, hogy a salamisí csata mint kulturális emlékezet és mint tudományos probléma az újkorban két külön módját (és egyben módszerét) jelenti annak, hogy felidézzék a régmúlt ütközetet.

2) A mai ókortudomány az érdeklődést a salamisí csata iránt (akármilyen előjellel) a szó szoros értelmében első kézből attól a korszaktól kapja, amely jelképesen szólva a lepantói csatával kezdődik. Akkor is, ha világtörténetként tekint rá, s akkor is, ha prehistóriává változtatja.

A dolgozat ezen a módon olyan ívet rajzol meg, amely az ütközetnek az emlékezet szűrőjén átjutott és mérlegén megmértett újkori Salamis-képeitől és rekonstrukcióitól indul, és az ókor későbbi korszakain át a közvetlen visszhangot adó első nemzedék Salamis-képehez érkezik el.

A salamisí csata emlékezete az újkorban

Az első fejezet tárgya a salamisí csata mint kulturális emlékezet az újkorban. A példák csupán szemelvényesek, ám reményeim szerint a legszemléletesebbek: a 'Perzsák' színrevitelei, európai Görögország-utazók útinaplóinak bejegyzései és az európai történelmi festészet két jellemző alkotása. Az első példák a lepantói csatától a philhellénizmus koráig, tehát 1571-től a 19. század első harmadáig mutatják be Salamis emlékének újkori fellángolását, az oszmán birodalom és Európa küzdelmének korából. Utána rövid exkurzusban hasonlítom össze a salamisí és a marathóni csata jelentőségét az európai emlékezetben. Ezután olyan alkalmakat mutatok be,

amikor Salamis emléke nem oszmánok és európaiak küzdelmének kontextusában jelenik meg. Végül, a fejezet utolsó részében egy napjainkban fölmerült, a hagyományos 'philhellén' nézőponttal szemben álló új, perzsa szemszögű optika szempontjait, kérdésfelvetéseit és hatását ismertetem.

A második fejezet tárgya a salamisí csata mint tudományos probléma: a csata rekonstrukciói a tudományos történetírásban. Az elmúlt évszázad csatarekonstrukcióinak történetét tekintem át, mint az ütközet emlékezetének egyik fontos szeletét. Nem a csatát igyekszem rekonstruálni, hanem a rekonstrukcióit. A csatarekonstrukcióknak három lehetséges horizontját különböztetem meg ebben a fejezetben: a filológiai, a topográfiai és a katonai szempontot.

Salamis újkori emlékezetének történetében az emlék fellángolása az európaiak és oszmánok küzdelmének jelképeként a legerősebb: Lepantótól a philhellénizmus koráig történelmet formáló ereje van. Salamis egyike az ókori görög történelem azon szimbolikus erejű színtereinek, amelyek Nyugat-Európa számára megteremtik a görög szabadságharc és a görög nemzet eszméjét (p. 8-10.). Tükrözik ezt a philhellénizmus előfutáiraiként tisztelt nyugat-európaiak útinaplói, akik a török uralom alatt élő Hellasban elzárándokolnak Salamishoz, a tropaionhoz, s Themistoklés sírjához, s felhívják rájuk a világ figyelmét (p. 11-14.). A perzsa háború színterei közül Marathón emléke mögött Salamisé kétségtelenül halványabb, ritkább ünnepi pillanatokhoz kapcsolódik (p. 15-16.). Ezek a pillanatok kiemelten kötődnek az ütközet fő emlékének, Aischylos 'Perzsák' című tragédiájának felidezéséhez. Salamis újkori emléke azonban távolról sem egyszerűsíthető az oszmán birodalom és Európa, Kelet és Nyugat összeütközésének allegóriájává, sőt van, hogy kifejezetten nyugatellenes lesz. Különböző háborús pillanatokban hazafias érzésekre ható, harcba buzdító erő; a második világháború után viszont inkább épp ellenkezőleg, annak is lehet a jelképe, amit Hérodotos úgy fogalmazott meg, hogy a háború rosszabb, mint a béke; abban az apák temetik el fiaikat. (p. 17-19.)

A philhellén fellángolás által megteremtett nézőpont döntő hatással volt a tudományos történetírásra is, amely Salamist Európa számára világtörténeti jelentőségűnek tekintette. Ezzel a hosszú hagyománnyal szemben csupán a közelmúltban jelent meg egy új optika, amelyben a philhellén értelmezés büvököréből kiszakítva a perzsa háborúk története új értelmet nyer: ez a nézőpont felhívja a figyelmet annak aránytalanságára, hogy Salamist egyoldalúan a görög-perzsa háborúk felől nézik, holott Perzsia felől nézve Kelet és Nyugat világtörténelmi jelentőségű összecsapása helyett az Achaemenida-birodalom peremterületén történt kisebb konfliktusról van csak szó. Az új optika kétségtelen vívmánya, hogy lehetővé teszi az emlékezzettörténet számára, hogy rálásson a Nyugat emlékezetének rejtett törvényeire. Ám felhívja a figyelmet világtörténelem

és prehistória kettősségére: Európa népei számára a görög nézőpontból tekintve Salamis közös világtörténetük része, perzsa oldalról nézve viszont az említett világtörténelmi összefüggésen kívül kerül: pusztá 'prehistória' lesz. (p. 20-23.) (L.d. I rész, 1. fejezet)

Az elmúlt évszázad csatarekonstrukcióinak történetét úgy tekintem át, mint az ütközet emlékezetének egyik fontos szeletét. A tudományos történetírás csatarekonstrukcióiban érvényesülő kérdésfelvetéseket három csoportban osztályoztam, és ezeket filológiai, topográfiai, illetve katonai horizontnak neveztem el. Feladatuk azonos, az ókori csataleírások értelmezése, ám nézhetik a szöveget a filológus, a topográfus régész vagy a katona szemével. A csatarekonstrukciók alapkérdései közül a csatatér topográfiájának feltérképezésében mára tudományos konszenzus alakult ki. A csata menetének rekonstrukálásában, ill. a flották nagyságának kérdéseiben azonban egyelőre csupán a vitát lehet ismertetni. A flották méretének kérdésében a katonai szempont napjainkban gyökeresen új értelmezést hozott, mert jóval kisebb perzsa flottával számol: a tudományos történetírás a kezdetek óta most első ízben szakadt el a 'nem sokaság, hanem lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat' eszméjétől. A tudományos történetírás történetében ez legalábbis párhuzamos jelenség azzal, amit az emlékeztörténetben új optika megjelenésének neveztem. (p. 24-52.) (L.d. I rész, 2. fejezet)

A salamisai csata emlékezete az ókorban

Korszakok szerint, jelképesen szólva a régészeti feltárások mintájára, időben visszafelé haladva a múltba tekintem át a csata ókori emlékezetének történetét: az Augustus-kor, a hellénisztikus, majd a Periklész-kor után a csata közvetlen visszhangját adó első nemzedék korszaka következik.

Az Augustus-kor, a hellénisztikus kor és a Periklész-kor tárgyalásakor a legszemléletesebbnek talált példákat választottam. A salamisai ütközetnek az actiumi csata idején megelevenedő emlékét egy Róma-városi rendezvény és egy Rómában készült domborműsorozat példáján mutatom be. A hellénisztikus kori Athénból a Salamis-ünnepek bemutatását választottam, a Periklész-korból pedig egy márvány emlékművet, a második salamisai tropaiont.

Az első nemzedék emlékműveit három csoportban veszem sorra: előbb a pánhellén, azután a korinthusi és aiginaí, végül pedig az athéni emlékműveket. Az athéni megemlékezések kapcsán egy exkurzusban kitérek a tengeri ütközet ikonográfiájának problémájára, majd a fejezetet s egyben a dolgozatot a 'fő emlékmű': a 'Perzsák' és szigorú stílusú vázaképek párhuzamos elemzése zárja.

Az első nemzedék pánhellén, korinthosi/aiginai és athéni emlékműveinek teljesebb körű bemutatására törekedtem az emlékművek (tropaionok, fogadalmi ajándékok, síremlékek; a szentélyek és a város újjáépítése), feliratok, képek és irodalmi alkotások együttes elemzésével.

Salamisnak az Augustus-kori római birodalmi kultúrpolitikában is jelentősége lesz egy pillanatban, Actium után. (p. 54-56.) Salamis emléke egyébként a hellénisztikus korban Athénban él elevenen, de immár a pánhellén emlékezet részeként: a folyamatos állami ünnepek révén, amelyek az athéni fiúk iskoláztatásához, katonáskodásához (az ephébeiahoz) kapcsolódtak. (p. 57-62.)

A salamisai csatának az 5. században Periklész korában lesz kiemelkedő jelentősége. Ekkor emelték a második, maradandó anyagból készített tropaiont Salamison és Psyttaleián. Ebben a korban az önmagára mint polycheiriára tekintő athéni demokrácia saját paradigmátikus mintaképét látta meg a hajókon egyszerre evező salamisai matrózokban. (p. 63-67.)

Az ütközet ókori, de máig meghatározó érvényű emlékezetét a Salamis pátoszán felnövekvő Athén teremti meg. Erre az utélagazásra két olyan polisznak a csata nemzedékéből származó emlékművei világítanak rá, a korinthosiaké és az aiginaiaké, s azokból kirajzolódó saját történetük, amelyek archaikus módon dolgozták fel a csata emlékét. (p. 95-103.)

Athén a törést, amit a perzsa pusztítás hozott, beépíti (a szó szoros értelmében is, a romokból emelt falakkal) a város életébe. Ezek az emlékművek a forró emlékezés szép példájaként, egy olyan kor emlékei, amelyet a „változás sóvár igénye jellemez”, amely „bensővé tette történelmét, hogy fejlődésének motorja legyen.” (p. 104-113.)

A salamisai csatának nincs ismert ókori ikonográfia. Bevett magyarázata ennek, hogy mivel tengeri csatának nincs mitikus mintaképe, nem alakul olyan gazdag ikonográfiai hagyomány a tengeri ütközetek ábrázolására, mint amilyen a szárazföldi küzdelmekére. Vannak ugyan már a geometrikus kortól kezdve példák arra, hogy a haditengerészet megjelenik a görög művészetben, ez a mód azonban a salamisai csata ábrázolására nem bizonyult alkalmasnak, vagy csak nagyon kevéssé. A görög művészetben két olyan szkhémával lehet találkozni, amelyek a salamisai csatához köthetők, s amelyeknek nagyszobrászati mintái is voltak: az aphiastont tartó istenalaké vázaképeken, és a hadihajón futó harcosé (koszorúval, tropaionnal, bagollyal és kígyóval). Salamis képei az első fogadalmi ajándékokhoz hasonlóan Poseidón világot tükrözik inkább, mintsem Arését. (p. 114-118.)

A salamisi csata közvetlen visszhangját jelentő emlékművek: az első tropaion, a fogadalmi ajándékok, a síremlékek, a vázáképek és a főmű, Aischlyos drámája. Különböző műfajú emlékművek, amelyek tanulmányozásához számos tudományág kell, mégis közös horizonttá rendezhetők.

Mind azt mutatják, hogy bár másmilyen lehet az ellenség fegyverzete, másmilyen lehet a ruhájuk, a hajójuk, de ugyanazok a szabályok velük szemben is érvényesek, mint a görögök görögökkel vívott küzdelmeiben. Az első nemzedék emlékművein a győztes görögök a perzsa harcosoknak adott megrendítő tiszteletadással saját emberi sorsuk múlandóságát is siratták, Homéros pártatlanságával. (p. 68-94; 119-125.) (Ld. II rész)

*

A Salamis emlékezetének két és félezer éves történetében az egyes korszakok közti különbségtétel nem jelentheti reális vagy költött Salamis-kép megkülönböztetését. Salamis a philhellénizmus korában mint a Nyugat értékeinek megvédéséért, hősiességgel összefogással vívott csodálatos szabadságharc volt történelmi realitás. Ha a csatát megvívó nemzedék korában mindennek kevés előzménye van is, ez nem jelenti a későbbi Salamis-kép alaptalanságát, de ugyanúgy nyilvánvalóan nem jelenti a csatában harcoló nemzedék Salamis-képének kezdetlegesebb voltát sem.

Az emlékek egyik vagy másik korszakból vagy horizontból nem értelmezhetők igazi és eltorzított történelemfelfogás egyik vagy másik pólusaként, és nem is egy fejlődés különböző fokozatait jelentik. Különbő korszakoknak és horizontoknak saját, önmagukban egész, közvetlenül csakis önmaguk számára érvényes, ám később is felidézhető módozataik vannak arra, hogy egy múltbéli ütközetet életre keltsenek és megszólaltassanak, hogy történelemmé tegyék.

Bibliográfia

- Achaemenid History H. Sancisci-Weerdenburg/A. Kuhrt (szerk.), *Achaemenid History I-VIII. Proceedings of the Achaemenid History Workshops 1983-1991 (1987-1994)*
- Asheri 2003 D. Asheri (szerk.), *Erodoto, Le storie. Libro VIII*, 2003.
- Assmann 1992 J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München 1992.
- Assmann 1998 J. Assmann, *Moses der Ägypter. Entzifferung einer Gedächtnisspur*, München, Wien 1998.
- Badi 1975/1990 A. M. Badi, *Les Grecs et les Barbares. L'autre face de l'histoire. I: Une erreur de l'Histoire*, Ascona-Paris 1990³ (1963¹); ders., *Les Grecs et les Barbares. L'autre face de l'histoire. II: Deux mondes complémentaires*, Ascona-Paris 1990² (1966¹); ders., *Les Grecs et les Barbares. L'autre face de l'histoire. III: Suse contre Athènes*, Ascona-Paris 1990² (1968¹); *Les Grecs et les Barbares. L'autre face de l'histoire. IV: Salamine et Platées*, Lausanne 1975.
- Barron 1990 J. Barron, 'All for Salamis', in: E. Craik (szerk.), *Owls to Athens. Essays on Classical Subjects Presented to Sir Kenneth Dover*, 133-141, Oxford 1990.
- Barth – Kehrig-Korn W. Barth – M. Kehrig-Korn, *Die Philhellenenzeit. Von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zur Ermordung Kapodistrias am 9. Oktober 1831*, München 1960.
- Bengston 1955 H. Bengston, *Griechische Geschichte: von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit*,
- Beschi 2002 L. Beschi, *RendMorAccLincei* 2002 51-94.
- Boegehold 1965 A. L. Boegehold, *GRBS* 6 (1965) 179 -186, és 1-4. k.
- Briant 1996 P. Briant, *Histoire de l'empire Perse. De Cyrus à Alexandre*, 1996, 531-585.
- Busolt 1895 G. Busolt, *Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaeroneia. II: Die ältere attische Geschichte und die Perserkriege*, Hildesheim 1967. (Nachdr. 1895¹), 600-631.
- CAH 1960 J.B. Bury/S.A. Cook/F. E. Adcock, *CAH* IV, Cambridge 1926¹ (Nachdr. 1960), 637-8.
- Cawkwell 1975 G.L. Cawkwell, *CR* 25/2 (1975) 263-265.
- Culley 1975 G.R.Culley, *Hesperia* 44 (1975) 207-223.
- Culley 1977 G.R.Culley, *Hesperia* 46 (1977) 282-298.
- Daux 1965 G. Daux, 'Deux stèles d'Acharnes', in: *Charistérioron A.K. Orlandos*, Athen 1965, 178-90.
- Deltion 1964 J. Threpsiades – E. Vanderpool, *Deltion* 1964 A, Meletai 26-36.

- Deubner 1956 L. Deubner, *Attische Feste*, Darmstadt 1956.
- Diels 1915 H. Diels, 'Das Aphlaston der antiken Schiffe', in: *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde in Berlin* 1915, 61-80.
- DNP, s.v. Schlachtorte L. Sguaitamatti, *DNP* 15, 2 (2002), s.v. Schlachtorte, 1074-1092.
- Ferrari 2002 G. Ferrari, *AJA* 106 (2002) 11-35.
- Flaig 1994 E. Flaig, *RJ* 13 (1994) 411-432.
- Funke 1998 P. Funke, *Storia della Storiografia* 33 (1998) 17-32.
- Funke 2002 P. Funke, *Jahrbuch für europäische Geschichte* 3 (2002) 3-16.
- Garland 1992 R. Garland, *Introducing new gods: the politics of Athenian religion*, London 1992.
- Gauer 1968 W. Gauer, *Weibgeschenke aus den Perserkriegen*, Tübingen 1968.
- Gerding 2006 H. Gerding, *AJA* 110 (2006) 389-401.
- Giuliani 1996 L. Giuliani, *Poetica* 28 (1996) 1-48.
- Goette 2001 H.R. Goette, *Athens, Attica, and the Megarid: an archaeological guide*, London 2001.
- Habicht 1961 Chr. Habicht, *Hermes* 89 (1961) 1-35.
- Habicht 1996 Chr. Habicht, *ZPE* 111 (1996) 79-87.
- Habicht 1997 Chr. Habicht, *Athens from Alexander to Antony*, Cambridge (Mass.), 1997.
- Hahn 1965 Hahn I., *AntTan* 12 (1965) 13-26.
- Hall 1996 E. Hall (szerk.), *Aeschylus. Persians*, Warminster, 1996.
- Hammond 1956 N.G.L. Hammond, *JHS* 76 (1956) 32-54.
- Hauser 1999 St. R. Hauser, 'Greek in subject and style, but a little distorted': Zum Verhältnis von Orient und Okzident in der Altertumswissenschaft, in: St. Altekamp *et alii* (szerk.), *Posthumanistische Klassische Archäologie. Historizität und Wissenschaftlichkeit von Interessen und Methoden. Kolloquium Berlin 1999*, München, 83-104.
- Hausmann 1957 U. Hausmann, 'Akropolischerben und Eurymedonkämpfe', in K. Schauenberg (szerk.), *Charites. Studien zur Altertumswissenschaft*, 144-151. Bonn 1957.
- Hintzen-Bohlen 1996 B. Hintzen-Bohlen, 'Retrospektive Tendenzen im Athen der Lykurg-Ära', in: M. Flashar – H.J. Gehrke – E. Heinrich, *Retrospektive. Konzepte von Vergangenheit in der griechisch-römischen Antike*, München, 1996, 87-112.
- Hölscher 1973 T. Hölscher, *Griechische Historienbilder des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.*, Würzburg 1973.
- Hölscher 1974 T. Hölscher, *AntK* 17 (1974) 78-85, és 18.
- Hölscher 1984 T. Hölscher, *JdI* 99 (1984) 187-214.
- Hölscher 1997 T. Hölscher, *AM* 112 (1997) 143-163.

- Hughes 1997 S.A. Hughes, *Salamis on the Tiber: readings of the Mars Ultor temple's dedicatory games*, 1997.
- Hutzfeldt 1999 B. Hutzfeldt, *Das Bild der Perser in der griechischen Dichtung des 5. vorchristlichen Jahrhunderts*, Wiesbaden 1999.
- Imhoof/Gardner 1887 F. Imhoof-Blumer - P. Gardner, *JHS* 8 (1887) 6-63, EE 21-22.
- Jacoby 1944 F. Jacoby, *JHS* 64 (1944) 37-66.
- Jacoby 1945 F. Jacoby, *Hesperia* 14 (1945) 157-211.
- Jameson 1960 H. Jameson, *Hesperia* 29 (1960) 198-223.
- Janssen 1957 A. J. Janssen, *Het antieke tropaion*, Bruxelles 1957.
- Jones 1978 C.P. Jones, *Phoenix* 32 (1978) 222-234.
- Jones 2005 C. P. Jones, *ZPE* 154 (2005) 161-172.
- Kahil 1981 L. Kahil, *Hesperia* 50 (1981) 253- 263.
- Kapetanopoulos 1981 E. Kapetanopoulos, *Hellenica* 33 (1981) 217-237.
- Keegan 2000 J. Keegan, *A csata arca*, Budapest 2000, 64. (angolul: 1976¹).
- Kierdorf 1966 W. Kierdorf, *Erlebnis und Darstellung der Perserkriege. Studien zu Simonides, Pindar, Aischylos u. den attischen Rednern*, Göttingen 1966.
- Kleiner 1974 H. Kleiner, ‚Eine rotfigurige Lekythos klassischer Zeit in der Sammlung des Frankfurter Archaeologischen Seminars‘, in: *Mansel' e armağan. Mélanges Mansel II*, Ankara 1974, 933-938, III és 341-346. t.
- Kluwe 1965 E. Kluwe, ‚Die Weihgeschenke der Perserkriege und der Eid von Plataiai‘, in: *AFLNice* 50 (1985) 67-76.
- Laubert 1997 S.D. Laubert, *ZPE* 119 (1997) 85-106.
- Loreaux 1981 N. Loreaux, *L' invention d' Athènes*, Paris 1981.
- Matthaiou 1988 A.P. Matthaiou, *Horos* 6 (1988) 118-122.
- Macan 1973 R.W. Macan (szerk.), *Herodotus. The Seventh, Eighth and Ninth Books*, I-II, New York 1973, I.
- Mersch 1995 A. Mersch, *Klio* 77 (1995) 55-64.
- Meyer 1939 E. Meyer, *Geschichte des Altertums IV. Das Perserreich und die Griechen*, Stuttgart 1939
- Miller 1997 M.C. Miller, *Athens and Persia in the fifth century B.C. A study in cultural receptivity*, Cambridge 1997.
- Miltner 1930 F. Miltner, *JÖAI* 26 (1930) 115-128.
- Mommsen 1898 A. Mommsen, *Feste der Stadt Athen im Altertum*, Leipzig 1898.
- Morrison 1991 J.S. Morrison, *JHS* 111 (1991) 196-200.

- Mosch 1996 H.-Ch. v. Mosch, „Das panegyrische Münzprogramm Athens in der Kaiserzeit“, in: M. Flashar/H.J. Gehrke/E. Heinrich, *Retrospektive. Konzepte von Vergangenheit in der griechisch-römischen Antike*, München, 1996, 159-178.
- Müller 1987 D. Müller, *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots I: Griechenland im Umfang des heutigen griechischen Staatsgebietes*, Tübingen 1987.
- Munro 1902 J.A.R. Munro, *JHS* 22 (1902) 294-332.
- Myres 1953 J.L. Myres, *Herodotus. Father of history*, Oxford 1953.
- Nagy Á.M. 2004 Nagy Á.M., *Ókor* 3,4 (2004) 30-35
- Nagy Á. M. 2007 Nagy Á.M., *Ókor* 2007, 24-30.
- Pakkanen 2006 J. Pakkanen, *AJA* 110 (2006) 276-281.
- Pélékidis 1962 Chr. Pélékidis, *Histoire de la éphébie attique des origines à 31 avant J.-Chr.*, Paris 1962.
- Porciani 1996 L. Porciani, *ASNP* 4/1-2 (1996) 579-598.
- Rados 1915 C.N. Rados, *La bataille de Salamine*, Paris 1915.
- Raeck 1981 W. Raeck, *Zum Barbarenbild in der Kunst Athens im 6. und 5. Jb. v. Chr.*, Bonn 1981
- RE, s.v. Seekrieg F. Miltner, *RE Suppé* (1931) V 864-905, s.v. Seekrieg
- RE, s.v. Seewesen F. Miltner, *RE Suppl.* (1931) V 906-923. s.v. Seewesen
- RE, s.v. Tropaion F. Lammert, *RE VII A 1.* (1939) 663-673, s.v. Tropaion 1
- Robertson 1973 N. Robertson, *Phoenix* 27/4 (1973) 413-414.
- Robertson 1983 N. Robertson, *Classical Views* 28 (1983) 78-92.
- Roux 1974 G. Roux, *BCH* 98 (1974) 51-94.
- Schoppa 1933 H. Schoppa, *Die Darstellung der Perser in der griechischen Kunst*, Diss. Heidelberg 1933.
- Siewert 1972 P. Siewert, *Der Eid von Plataiai*, München 1972.
- Stais 1893 V. Stais, *MDAI (A)* 18 (1893) 46-63, II-V. t.
- Steskal 2004 M. Steskal, *Der Zerstörungsbefund 480/79 der Athener Akropolis. Eine Fallstudie zum etablierten Chronologiegerüst*, Hamburg 2004.
- Strauss 2004 B. Strauss, *The Battle of Salamis. The Naval Encounter That Saved Greece and Western Civilization*, New York 2004.
- Szabó 1977 Szabó Á., *Periklész kora*, Budapest 1977.
- Szilágyi 2000 Szilágyi J.Gy., *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 92 (2000) 162-177.
- Szilágyi 2006 Németh Gy. / Ritoók Zs. / Sarkady J. / Szilágyi J.Gy, *Görög művelődéstörténet*, Budapest 2006, főleg 301-345.

- Tarn 1908 W.W. Tarn, *JHS* 28 (1908) 202-233.
- Tatár 1993a Tatár Gy., Tatár Gy., 'Hádész kapujában. Világtörténelem és európai klasszika-filológia' [Im Tor von Hades. Weltgeschichte und europäische Klassische Philologie], in: ders., *Pompeji és a Titanic* [Pompeji und die Titanic], Budapest 1993, 109-125.
- Tatár 1993b Tatár Gy., 'Történetírás és történetiség' [Geschichtsschreibung und Geschichtlichkeit], in: ders., *Pompeji és a Titanic* [Pompeji und die Titanic], Budapest 1993, 127-146.
- Torr 18954 C. Torr, *Ancient Ships*, Cambridge 1894.
- Travlos 1971 J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*, 1971.
- Tsaravopulos 1981 A. Tsaravopulos, *Delion* 36 (1981) 64-65.
- Tsuntas 1884 Chr. D. Tsuntas, *AEphem* 1884, 165-171.
- Vanderpool 1959 E. Vanderpool, *AJA* 63 (1959) 279.
- Wachsmuth 1967 *POMPIMOS O DAIMWN. Untersuchungen zu den antiken Sakralhandlungen bei Seereisen*, Berlin 1967.
- Wade-Gery 1933 H.T. Wade-Gery, *JHS* 53 (1933) 71-104.
- Wallace 1969 P. W. Wallace, *AJA* 73 (1969) 293-303.
- Wallace 1972 P.W. Wallace, *Hesperia* 41 (1972) 451-462.
- Wallinga 2005 H.T. Wallinga, *Xerxes' Greek Adventure. The Naval Perspective*, Leiden et al. 2005.
- Wecklein 1876 N. Wecklein, 'Über die Tradition der Perserkriege', in: *Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und historischen Classe der k.b. Akademie der Wissenschaften zu München*, München 1876, 239-314.
- West 1969 W.C. West, *CIPh* 64 (1969) 7-19.
- West 1970 W.C. West, *GBRS* 11 (1970) 271-282.
- Whitley 1994 J. Whitley, *AJA* 98 (1994) 213-230.
- Whycherley 1980 R.E. Whycherley, *AJPb* 101 (1980) 125-127.
- Wilhelm 1899 A. Wilhelm, *JÖAI* 2 (1899) 221-244.
- Woelcke 1911 K. Woelcke, *Beiträge zur Geschichte des Tropaions*, Bonn 1911.